

Ir. A.J.G. Romijn en H.G.N. Bank

resp. luitenant ter zee der eerste klasse van de Koninklijke marine en majoor van de Koninklijke luchtmacht

Het (historisch) perspectief van bezuinigen op defensie

De kruik gaat zolang te water...

„Historisch hebben bezuinigingen op Defensie nooit goed uitgekapt. Vroeg of laat zullen we de prijs moeten betalen, in bloed, geld of beide”, aldus minister Perry voor de defensiecommissie van de Amerikaanse Senaat op 3 februari 1994.

Sinds de val van de Berlijnse muur, ruim vier jaar geleden, is ook bij de Nederlandse defensie geen steen op de andere gebleven. Na de omwenteling in Oost-Europa ontstond in Nederland zelfs een licht euforische er-komt-nooit-meer-oorlog sfeer. De kans op een grootschalig conflict in Europa werd vrijwel nihil geacht en het „vredesdividend” werd dan ook direct gretig geïnd. Vooral als gevolg van de steeds verdergaande bezuinigingen op de defensiebegroting wordt de Nederlandse krijgsmacht thans grondig gereorganiseerd. Indien de defensiebegroting nog verder substantieel wordt teruggebracht zal de structuur van de krijgsmacht waarschijnlijk opnieuw ter discussie moeten worden gesteld. Naast veranderingen als gevolg van de bezuinigingen, is ook de taakuitvoering van de krijgsmacht meer en meer verschoven van voorbereiding op een groot conflict in Europa, naar optreden in crisisbeheersingsoperaties en het verlenen van humanitaire noodhulp. Weliswaar zijn algemene verdediging en crisisbeheersing de twee hoofdtaken van defensie, maar het lijkt erop dat vooral buiten de krijgsmacht, algemene verdediging niet meer als belangrijkste taak van defensie wordt beschouwd. Toegegeven moet worden dat deze zienswijze wordt gesteund door een vaag dreigingsbeeld, waardoor concretisering van de algemene verdedigingstaak al gauw lijkt op koffiedik kijken. Nee, crisisbeheersing daar gaat het om! Mocht zich onverhoopt toch een grootschalig conflict aandienen, dan rest nog minstens tien jaar om het Nederlandse leger hierop voor te bereiden, zo klinkt uit vele, vooral politieke hoeken.

In het hierboven geschetste beeld leek na de verkie-

zingsoverwinning van Vladimir Zjirinovski in Rusland enige verandering te komen. Het koude-oorlog gevoel manifesteerde zich weer even en onmiddellijk vroeg men zich in de Tweede Kamer af wat te doen als het plotseling toch weer mis zou blijken te gaan. Moest de defensiebegroting nu worden ontzien, of kon er toch nog een beetje van af? Met een nieuwe regering in het verschiet lijkt het zinvol hierop in te gaan door deze ontwikkelingen in een historisch perspectief te plaatsen: is er sprake van „lessons learned”?

Interbellum

„Vele kamerleden kwamen bij mij achter de groenen tafel. Er was onrust, soms zelfs een toon van berouw in hun vragen, hoe ik dacht over ons leger, of alles wel in orde was, hoe het met de ge oefendheid stond en met den geest, of wij wel genoeg kader hadden, of wij niet over te weinig artillerie beschikten enz. Ik moest maar spoedig een aantal kanonnen bijkopen, zei iemand, van wien ik met zekerheid mocht aannemen, dat hij – ware een maand tevoren daartoe een aanvraag gedaan – tot de tegenstanders zou hebben behoord.”

Oud-minister van oorlog Bosboom over de Kamerzitting op 3 augustus 1914 (vlak na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog).

Dat bezuinigen op defensie niets nieuws is blijkt als men kijkt naar ons land in de jaren tussen de twee wereldoorlogen, het zogenaamde *Interbellum*. De uitzonderlijke situatie dat Nederland het grootste deel van de negentiende eeuw en het begin van de twintigste, inclusief de periode 1914-1918, niet in oorlog is geraakt, heeft ertoe geleid dat het belang van een defensie niet groot werd geacht in de jaren '20 en '30. Bovendien meende men in Nederland door een strikte neutraliteitspolitiek buiten elk conflict te kunnen blijven. Indien dit niet zou slagen, werd gerekend op spoedige steun van andere

landen. Omdat Duitsland na de Eerste Wereldoorlog door het verdrag van Versailles machteloos en verarmd was gemaakt en de Volkenbond elke oorlog zou kunnen voorkomen, leek een nieuwe oorlog ondenkbaar.

Gebroken geweertje

De nooit-meer-oorlog stemming deed zich ook op partijpolitiek en religieus terrein gelden, het was de tijd van het *gebroken geweertje*. De socialisten en links-liberalen waren uitgesproken voorstanders van volledige ontwapening en zij bleven dat tot 1937. Het sociale klimaat in Nederland werd steeds slechter, mede door de bezuinigingsdrift van de regering die de groei van het begrotingstekort wilde keren door het terugdraaien van de sociale voorzieningen, verlenging van de arbeidsduur en door het snijden in salarissen van ambtenaren. De vakbonden stelden zich daarom op het standpunt „geen man en geen cent voor het militarisme”. Bovendien was de staatsschuld na de Eerste Wereldoorlog tot een voor die tijd zeer hoog bedrag gestegen. De confessionele kabinetten, die tussen 1918 en 1935 aan het bewind waren, huldigden weliswaar het standpunt dat ons land er een krijgsmacht op na moest houden, maar waren niet bereid voldoende geld beschikbaar te stellen om de strijdkrachten geoefend te houden en adequaat uit te rusten. Integendeel, zij hebben een vrijwel voortdurende daling van de defensie-uitgaven voor hun verantwoording genomen (zie tabel 1). Overigens werd in die tijd ook in de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk een ontwapeningspolitiek gevolgd.

Het halve uiterste minimum

De toestand waarin de marine het begin van deze eeuw verkeerde was niet florissant. Plannen om hierin verbetering te brengen, in verband met de verdediging van Nederlands-Indië, konden niet worden uitgevoerd vanwege het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog. Na de oorlog adviseerde een staatscommissie het kabinet Ruys de Beerenbrouck de marine te versterken, vanwege de Japanse opkomst in Azië. De regering nam dit advies over in de ontwerp-Vlootwet 1922, maar beperkte zich vanwege de kosten tot de helft van het plan. Omdat de staatscommissie dit als het uiterste minimum beschouwde, ontstond voor dit plan de klassiek ge-

worden benaming *het halve uiterste minimum*. Tegen de Vlootwet ontstond een grote weerstand, vergelijkbaar met de perikelen rond de uitbreiding van het Nederlandse kernwapenarsenaal met kruisraketten in de jaren '80. De oppositie greep deze wet aan voor een grote actie tegen de regering en er ontstond landelijk verzet, resulterend in de grootste demonstratie tot dan toe gehouden. Toen in oktober 1923 de Vlootwet met 49 stemmen voor en 50 stemmen tegen was verworpen, werd dit door velen letterlijk met gejuich begroet. De jaren erna werd er – mede vanwege de werkgelegenheid – voor de marine nog wel materieel gebouwd, zij het veel minder dan in de Vlootwet was voorzien.

Muiterij

In 1930, werd op basis van de grondslagen voor verdediging van Nederlands-Indië, een nieuw vlootplan ontworpen door minister Deckers. Het werd niet uitgevoerd, want in 1932 werd de commissie Welter opgedragen bezuinigingsplannen op te stellen. Hoewel deze commissie vond dat met bezuinigingen reeds de grens van het toelaatbare was bereikt, adviseerde ze reductie van materieel, beperking van vlieg- en vaaruren en korting van salarissen. Met name dit laatste vormde één van de aanleidingen tot de muiterij op *Hr Ms Zeven Provinciën* in 1933. De marine was op een dieptepunt beland, ondanks de waarschuwingen die vanuit de marinewereld klonken voor de Japanse dreiging.

Eind 1933 – Hitler was al aan de macht – kreeg de commissie Idenburg opdracht voorstellen te doen voor reorganisatie van de strijdkrachten zodat een besparing van 25 à 30 miljoen gulden mogelijk werd. De adviezen aangaande de marine waren dermate drastisch dat ze niet zijn overgenomen door de regering. Zij stelde een nieuwe commissie

Tab. 1 Werkelijke defensie-uitgaven in de periode 1920-1935 (in miljoenen guldens)

1920	127	1928	86
1921	115	1929	81
1922	107	1930	87
1923	92	1931	88
1924	93	1932	83
1925	92	1933	77
1926	92	1934	75
1927	88	1935	76

Bron: De afbraak van de Nederlandse defensie tijdens het interbellum (H.L. Zwitser en P.H. Kamphuis, Carré (7/8) (1981)

in die moest onderzoeken of door wijziging van de samenstelling van de marine besparingen mogelijk waren. Over de vlootsamenstelling kon men het binnen deze commissie niet eens worden. Toen in 1938 een campagne begon voor de bouw van een vloot met slagkruisers, ontstond hierover een controverse tussen de commandant zeemacht in Nederlands-Indië en de chef marinestaf. Minister Van Dijk koos in februari 1940 uiteindelijk voor de bouw van onder meer drie slagkruisers. De parlementaire behandeling ervan zou plaatsvinden op 10 mei dat jaar. Net als in 1914 werd ook dit plan doorkruist door een oorlog. De vele wisselende plannen, die gedurende de tussenoorlogse jaren zijn gemaakt door talloze commissies en de slechte financiële situatie stelden het moreel en de geoeffendheid van het personeel voortdurend op de proef. Verdeeldheid over die plannen onder militaire deskundigen was daarbij niet bevorderlijk.

Geen legeroefeningen

In en vlak na de Eerste Wereldoorlog werd nauwelijks geïnvesteerd in de landmacht, waardoor deze snel verouderde. Hoewel minister Van Dijk in 1921 de beschikking kreeg over een wapenfonds van 100 miljoen gulden werd hiervan slechts een fractie uitgegeven. Tal van bezuinigingen volgden elkaar namelijk op, waaraan overigens links en rechts in de politiek eendrachtig meewerkten. Met de Dienstplichtwet van 1922 van minister Van Dijk leek een dieptepunt bereikt. De duur van de eerste oefening bedroeg nog slechts 5 1/2 maand; herhalingsoefeningen waren schaars. Het kwam erop neer dat Nederland in vreedstijd in feite geen paraat leger bezat; dit kon pas door algemene mobilisatie op de been worden gebracht. De wereldcrisis, die in 1930 inzette, leidde tot verdere bezuinigingen. Onder minister Deckers werd besloten in 1931 en 1932 geen legeroefeningen te houden en de herhalingsoefeningen uit te stellen. Bovendien werd een deel van het beroepspersoneel op non-actief gesteld. Hierdoor nam de geoeffendheid van het leger nog verder af. In 1934 was de legerluchtmacht vrijwel non-existent omdat de toenmalige commandant van de luchtvaartafdeling zich genoodzaakt zag de vliegeropleiding stop te zetten bij gebrek aan lesvliegtuigen. Hoewel de legerleiding in Nederland bezorgd was en zeker vanaf 1935 Duitsland als een reëel gevaar zag, bleef het kabinet lange tijd niet

bereid maatregelen te treffen om de landmacht te versterken. De legerleiding zag geen kans volk en regering te overtuigen dat het leger niet langer geloofwaardig was als instrument om de integriteit van het land te verzekeren. Verschil van mening tussen de chef generale staf en de commandant van het veldleger, over de noodzakelijk te nemen maatregelen, werkte ook hierin niet bevorderend.

Te weinig, te laat

In 1936 kwam een beperkte herziening van de defensie-uitgaven en steeg het defensiebudget van 76 naar 85 miljoen gulden. De militaire uitgaven werden daarmee niet langer beschouwd als het middel voor bezuinigingen. De eigenlijke doorbraak kwam in 1937, toen minister van defensie Van Dijk een defensiebegroting voor 1938 van 152 miljoen gulden indiende, waarmee wijzigingen in zijn Dienstplichtwet van 1922 konden worden aangebracht. Onder meer werd de lichte sterkte verhoogd en de duur van de eerste oefening van 5 1/2 op 11 maanden gebracht. De parlementaire goedkeuring van deze aanpassing vergde wel 14 maanden. De maatregelen hadden echter onvoldoende effect, omdat door het legervormingsstelsel van 1922 geen mogelijkheid meer bestond van het kleine leger in korte tijd een krachtige strijdmacht te maken. Verder werd 157 miljoen gulden beschikbaar gesteld voor de aankoop van materieel voor land- en zeemacht, mede gebaseerd op een urgentieprogramma van de chef generale staf. Het bleek in 1937 echter te laat om nog voor het uitbreken van de oorlog dit programma uit te voeren. Nederland dat zelf geen wapenindustrie van betekenis had, kwam met zijn bestellingen te laat op de markt. De wapenfabrieken in andere landen waren reeds overstelpt met orders. Bovendien was sprake van een lange leveringstijd van materieel. Ook weigerden veel regeringen op het laatste moment uitvoervergunningen. Van het in 1937 opgestelde urgentieprogramma was in 1940 dan ook slechts een gering deel gerealiseerd. De langdurige verwaarlozing van de landmacht kon niet meer worden goedge maakt.

Gaat u maar rustig slapen

In ons land bleef men tijdens het *Interbellum* lange tijd optimistisch over de internationale situatie. De perceptie van minister-president Colijn was dat er

voor ons land geen directe dreiging bestond. Niet alleen Nederland was destijds optimistisch over de internationale situatie. De regering van het Verenigd Koninkrijk ging in 1932 nog uit van het standpunt dat *at any given date there will be no major war for ten years from that date* en dienden hun laagste defensiebegroting tot dan toe in. Hitler bouwde daarentegen in zes jaar de grootste strijdmacht van die tijd op. In West-Europa besteedde Nederland in die periode relatief het minste aan defensie. Waarschuwendende woorden van een aantal opperofficieren vonden bij de regering weinig gehoor. Toen Hitler in 1936 het Rijnland bezette, gaf Colijn ons volk het vaderlijk advies rustig te gaan slapen. Ditzelfde advies klonk toen Hitler in 1939 Bohemen-Moravië liet bezetten. Ook Colijns opvolger, minister-president De Geer, vervuld van afschuw van oorlog, had in 1939 onvoldoende oog voor de oorlogsdreiging. Ook het Britse volk werd gerustgesteld. De Britse minister van buitenlandse zaken verklaarde: *Ik geloof niet dat zij, die heden ten dage in welk Europees land ook regeringsverantwoordelijkheid dragen, een oorlog wensen.*

Achterstand

Niet alleen economische malaise moet worden gezien als de oorzaak van de bezuinigingen in de jaren '20 en '30. Na het jarenlang succesvol voeren van de neutraliteitspolitiek wilden de politici en het Nederlandse volk niet onderkennen dat de internationale situatie zich zou kunnen ontwikkelen tot een bedreiging voor de veiligheid van het land. De opeenvolgende bezuinigingen hadden geleid tot een slechte geoeffendheid en uitrusting van de krijgsmacht. Om de achterstand weer goed te maken kwam uiteindelijk geld beschikbaar voor het verwerven van materieel en oefenen van personeel. Hiervoor was de tijd echter te beperkt, te meer daar geen eigen wapenindustrie aanwezig was en het legervormingsstelsel jarenlang ontoereikend was geweest. Bovendien vergde democratische besluitvorming veel tijd; dit werd verder vertraagd door onenigheid tussen militaire deskundigen en gebrekkige communicatie tussen de militaire top en de politiek. Door de ervaringen van de Tweede Wereldoorlog en de nieuwe dreiging van de Koude oorlog ontstond vanaf het einde van de jaren '40 – en vooral na de Korea-oorlog – eindelijk een breed maatschappelijk draagvlak voor defensie.

Zeer snel

Tijdens de Koude oorlog waren de krijgsmachten van de NAVO-lidstaten adequaat voorbereid op een grootschalig conflict. Met de veranderde omstandigheden in Europa de afgelopen jaren, vond in Nederland zeer snel een herbezinning op de taken en omvang van de krijgsmacht plaats. Bovendien achtte de regering het noodzakelijk, mede in het licht van sanering van het begrotingstekort, verder op de defensie-uitgaven te bezuinigen (zie tabel 2). De ingrijpende veranderingen die hierdoor voor de Nederlandse krijgsmacht nodig waren, zijn vorig jaar in de Prioriteitennota vastgelegd. Als deze veranderingen zijn doorgevoerd beschikt Nederland over een kleinere maar kwalitatief hoogwaardige krijgsmacht, waarmee een geloofwaardige bijdrage kan worden geleverd aan crisisbeheersingstaken. Daar tegenover staat wel dat a.g.v. bezuinigingen thans veel goed materieel moet worden afgestoten als bijdrage aan de uitvoering van de Prioriteitennota.

Uitgaven in evenwicht

De kwaliteit en kwantiteit van de krijgsmacht wordt voor het belangrijkste deel bepaald door het ter beschikking gestelde defensiebudget. Om de kwaliteit van het materieel van de krijgsmacht ook op langere termijn te verzekeren, is een jaarlijkse investeringsquote nodig van 28-30%. Het overige deel van het budget is nodig voor de personele en materiële exploitatie. Op dit moment ligt de investeringsquote van defensie iets boven de 20%, omdat door bezuinigingen investeringen moeten worden uitgesteld of gekort. Later zullen extra grote investeringsinspanningen moeten worden geleverd om de kwaliteit weer op het vereiste peil te brengen. Indien, om de investeringsquote te verhogen, wordt bespaard op de exploitatie, leidt dit tot aantasting van salaris en

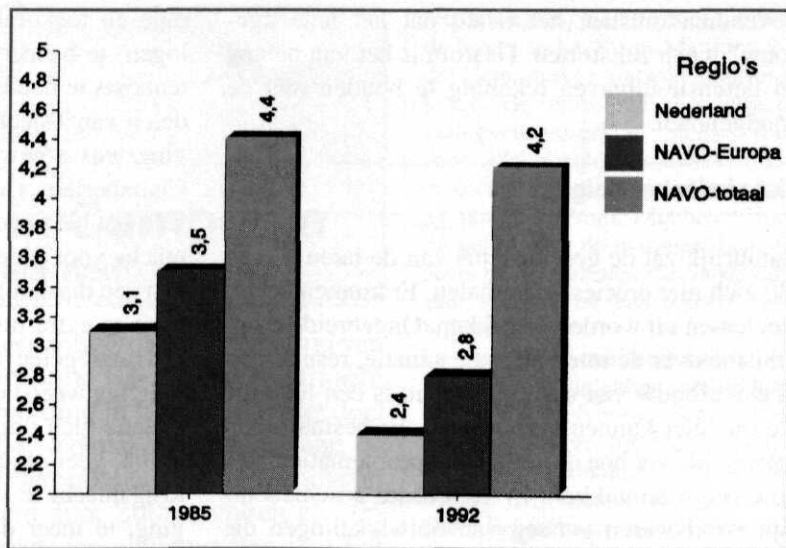
Tab. 2 Ontwikkeling defensiebudget

Jaar	Ontwikkeling defensiebudget t.o.v. voorafgaande jaar	Ontwikkeling defensiebudget (gecumuleerd t.o.v. 1989)
1990	-4,1%	-4,1%
1991	-2,6%	-6,6%
1992	-2,7%	-9,1%
1993	-9,7%	-17,9%
1994	-2,4%	-19,9%

Bron: financiële kerngegevens defensie 1994

Afb. 1: Defensie-uitgaven Nederland en NAVO-totaal in 1985 en 1992, als percentage (gemiddeld %) van het BNP

Bron: The Military Balance 1993-1994

secundaire arbeidsvoorwaarden. Daardoor zal niet alleen de motivatie van het personeel afnemen, maar wordt het ook steeds moeilijker kwalitatief goed personeel te werven. Bovendien zal door kortingen op de exploitatie minder gereden, gevaren en gevlogen kunnen worden. Dit heeft tot gevolg dat naast de motivatie ook de geoefendheid van het personeel afneemt. Om de kwaliteit van het materieel en de motivatie en geoefendheid van het personeel op peil te houden, is het dus van belang de uitgaven voor exploitatie en investeringen ten opzichte van elkaar in evenwicht te houden. Indien opeenvolgend wordt bezuinigd, is handhaving van dit evenwicht alleen mogelijk door de krijgsmacht verder te verkleinen, al of niet door de structuur aan te tasten.

Uiteindelijk dreigt de situatie van het *Interbellum*: een krijgsmacht die zodanig is afgebouwd dat daarmee niet adequaat op ontwikkelingen in de veiligheidssituatie kan worden gereageerd.

Politieke ambities en internationale geloofwaardigheid

Bij verdere bezuinigingen wordt niet alleen de uitvoering van de Prioriteitennota en de daarmee samenhangende structuur van de Nederlandse defensie bedreigd. In tegenstelling tot de neutraliteitspolitiek van voor de Tweede Wereldoorlog, zijn de huidige politieke ambities van een aanmerkelijk hoger niveau. Nederland speelt op het internationale podium graag een actieve rol waar het gaat om crisisbeheersingstaken en humanitaire hulpverlening en geeft hieraan overtuigend invulling. Als

nieuwe bezuinigingen tot verdere herstructurering leiden, zal het huidige politieke ambitieniveau steeds moeilijker kunnen worden gehandhaafd. Bovendien komt bij verdere verkleining de bondgenootschappelijke positie van Nederland in het geding. Het bepalen van de hoogte van een defensiebudget is op zich een binnenlandse aangelegenheid. Toch moet een regering hierbij over de grens kijken, omdat internationale verhoudingen een belangrijke rol spelen bij de bepaling van het niveau van de vereiste defensie-inspanning. Afb. 1 laat de ontwikkeling van het Nederlandse aandeel in de NAVO zien. Hieruit blijkt dat de Nederlandse defensie-inspanning steeds onder het gemiddelde van de bondgenoten zit. Bovendien blijkt uit statistische NAVO-memoranda dat ook de Nederlandse investeringsquote achterblijft bij het NAVO-gemiddelde en dat deze achterstand de laatste jaren steeds groter wordt.

Dat het NAVO-bondgenootschap de afgelopen decennia de vrede in ons deel van Europa heeft gewaarborgd, is vooral te danken aan de gezamenlijke bereidheid van de bondgenoten voldoende (financiële) inspanning te leveren voor de opbouw en instandhouding van een geloofwaardig militair apparaat. Hierbij speelt het principe van het leveren van een evenredig aandeel in deze inspanningen („fair share”) een zeer belangrijke rol. Het is vooral dit principe dat als cement werkt voor de instandhouding van het „NAVO-gebouw”. Indien landen onvoldoende bereidheid tonen hun „fair share” te leveren, dan lopen ze de kans als ongeloofwaardig te worden bestempeld, met alle gevolgen van dien.

Bovendien ontstaat het risico dat het hele „gebouw” ineen zal storten. Daarom is het van belang bij defensie-uitgaven rekening te houden met de bondgenoten.

Niet verder bezuinigen

Natuurlijk zal de geschiedenis van de jaren '20 en '30 zich niet precies zo herhalen. Er kunnen echter wel lessen uit worden getrokken. Ongebreideld optimisme over de internationale situatie, resulterend in een afbouw van de krijgsmacht, is een luxe die we ons niet kunnen veroorloven. Er bestaat nooit zekerheid over hoe de veiligheidsproblematiek zich op termijn ontwikkelt. In de recente geschiedenis zijn voorbeelden genoeg van ontwikkelingen die men, zelfs op de korte termijn, niet heeft zien aankomen. Wie had in 1985 voorzien dat de Sovjet-Unie op korte termijn uiteen zou vallen of dat een oorlog in voormalig Joegoslavië zou uitbreken? Deze ontwikkelingen kunnen verregaande consequenties hebben voor onze veiligheid. En wie kan ons nu garanderen dat we erin zullen slagen de hui-

dige en toekomstige crises (of beter: lokale oorlogen) te beheersen? In 1938 dacht men de Sudeeten crisis te hebben beheerst met het weggeven van delen van Tsjechië aan Duitsland. De oorlogsdreiging was afgewend: „peace for our time”, aldus Chamberlain. De geschiedenis van het *Interbellum* leert dat het noodzakelijk is in vredetijd een krijgsmacht voor algemene verdediging aan te houden van een dusdanige omvang, dat het met een relatief geringe extra inspanning en in korte tijd mogelijk is maatregelen te treffen om aan een verhoogde dreiging weerstand te bieden. Indien de veiligheids situatie zich ongunstig ontwikkelt, wordt ons mogelijk geen tijd en gelegenheid gegund om de krijgsmacht te versterken voor algemene verdediging, te meer daar democratische besluitvorming en materieelverwerving tijdrovend zijn. Teneinde een kwalitatief goed en (internationaal) geloofwaardige defensie in stand te houden, is het van belang dat er nu niet verder op defensie-uitgaven wordt bezuinigd. Ook in zuinige tijden dient men te beseffen dat een substantiële defensie-inspanning mede een garantie is voor vrede en welvaart.

Literatuur

- H. Amersfoort en P.H. Kamphuis (red.) – *Mei 1940. De strijd op Nederlands grondgebied*. 's-Gravenhage (1990).
- Ph.M. Bosscher – *De Koninklijke marine in de Tweede Wereldoorlog* (delen 1 en 2). Franeker (1984/1986).
- W.S. Churchill – *De storm steekt op; van oorlog tot oorlog; 1919-1939; memories over de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam/Brussel (1949).
- J.C. de Jager – *Voor Indië's weerkracht is hoofdzaak: Luchtmacht*. Hollandia Drukkerij, Baarn (1936).
- L. de Jong – *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (delen 1 en 11a). 's-Gravenhage (1967/1984).
- A.H. Paape e.a. – *Bericht van de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam (1970).
- G. Teitler – *De strijd om de slagkruisers 1938-1940*. Dieren (1984).
- J.J. de Wolf – *Mars in Cathedra 1865-1965*. 's-Gravenhage (1965).
- Ministeries van Defensie en Buitenlandse Zaken – *Prioriteitennota*. Tweede Kamer, (1992/1993)22 975, nr. 2. 's-Gravenhage (1993).
- Onze Vloot – *Jaargangen 1930-1938*. Schefferdrukkerij, Dordrecht.

